

ФІСКАЛЬНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКОВОГО МЕХАНІЗМУ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (остання чверть XVIII – перша чверть XIX століття)

Соціально-економічний, адміністративний та військовий розвиток Південної України визначив існування на початок останньої чверті XVIII століття в регіоні розгалуженої структури податків, характерними рисами якої були: 1) строкатість установлених державою видів податків; 2) існування традиційних податків, не визначених російським законодавством; 3) наявність пільгових податків, що визначалося існуванням значної кількості “пільгових” категорій населення.

Розгалужена система податків існувала на території Запорозьких Вольностей за часів Нової Січі, що певною мірою було пов’язано з особливостями соціальної структури населення: наявністю Запорозького козацтва і селянства, які, у свою чергу, поділялися на окремі категорії. Серед податків на Січі важливе місце займала десятина з користування військовою землею, яку сплачували як січовики, так і посполиті. На початку 50-х років XVIII століття було запроваджено спеціальний податок з не січової людності, “які з давніх часів... землями та лісами... без перешкоди... користуються”. Чітко визначеної цифри податку не існувало. Загальна сума, що мала надійти з даного податку, щороку змінювалась. Вона розподілялася січовою адміністрацією по слободах. На місцях гроші збирали отамани, причому гроші визискувалися залежно від добробуту того чи іншого господаря. Окрім того, із селянства збирався військовий оклад “для збереження військових та інших потреб”. Цей податок також відзначався диференційованим характером: із заможного збирали по 70 коп., з бідного (пішого) – по 30 коп. від хати, а з найбідніших – по 50 копійок з родини [1.-С.478].

У XVIII столітті на Запорозьких Вольностях було запроваджено збір із селянства за право мати шинок і торгувати в ньому. Від шинкової будки з льодовнею брали по 2 карбованця і 50 копійок, від такої ж будки з льодовнею та льохом – по 5 карбованців. Слід зазначити, що ці податки були досить важкими для посполитого населення і інколи призводили до того, що населення слобод переселялося на нові місця.

Перелік податків населення Новоросійської губернії значною мірою визначався положеннями “Плану щодо роздач земель” 1764 року. З огляду на необхідність колонізації південноукраїнських степів, укладачі “Плану” зробили істотні відхилення в структурі податків Новоросійської губернії стосовно центральних губерній Російської імперії. Згідно з положеннями “Плану” 1764 року на території Новоросійської губернії не збиралося подушне. Замість цього податку з державних і поміщицьких селян збиралося поземельне з десятини. Військові поселяни не сплачували ні подушного, ні поземельного.

З однодворців, що мешкали на Українській лінії, збиралися подушне (70 копійок) й оброк (2 карбованці). З військових обивателів збирався окремий податок – 40 алтин.

Строкатістю відзначалися податки міського населення Південної України. Певною мірою це було пов’язано з тим, що з населення, що переселилося з Лівобережної України, Польщі, Росії, збиралися ті ж податки, що і в місцях їхнього колишнього мешкання, а вони були досить різні.

Так у 70-х роках у південноукраїнському регіоні існувало два види податку з міщан. З малоросійських та іноземних міщан збирався податок з двору, який у роках становив один карбованець. З міщан, що переселилися з Росії, збирався визначений відсоток з капіталу. З купців збирався один відсоток з капіталу.

Із цехових в Азовській та Новоросійській губерніях у 70-х роках збирався збір з двору – по одному карбованцю. За відомістю, цей збір збирався з малоросійських, іноземних, а також великоросійських цехових. Слід зазначити, що в Російській імперії з даної категорії населення вже збирався сорокаалтинний збір [2.-Арк.224-229].

Наявність значної кількості пільгових категорій на півдні, численність і специфіка податків вносили значні ускладнення у вирішенні російською адміністрацією фінансових завдань. Водночас розвиток податкової системи Російської імперії в цей період характеризувався уніфікацією та створенням простої податкової системи, яка б полегшувала збір податків у казну та виключала будь-яку можливість відхилення від державного тягла [3.-С.281]. У зв’язку з цим перед місцевою адміністрацією постало завдання уніфікувати податкову структуру Південної України.

Слід зазначити, що на початку останньої чверті XVIII століття важливість реформування структури оподаткування населення Південної України обумовлювалася також необхідністю коштів для здійснення завдань внутрішньої політики російського уряду в регіоні. Г. Потьомкін уже 30

листопада 1774 року надіслав губернській канцелярії Новоросійської губернії ордер з вимогою повідомити його про податки, які збиралися в губернії. Рапорт, який було надіслано В. Чертковим 26 грудня 1774 року, мав досить невтішну інформацію. Правитель канцелярії вказував, що прибутки губернії невеликі, оскільки подушного не збирається, а основний податок – поземельне – збирається у досить невеликій кількості [4.-С.113].

З утворенням Азовської губернії та ліквідацією Запорозької Січі, у зв'язку з введенням нових штатів і необхідністю утримання реформованих військових поселень, проблема щодо достатності прибутків на місцеві витрати набула ще більшої гостроти. Зазначимо, що лише на 9 гусарських і 6 пікінерних полків було необхідно витрачати на рік 468 817 карбованців [5.-С.101]. Про важливість питання прибутків Азовської та Новоросійської губерній свідчать ордери Г. Потьомкіна В. Черткову та М. Муромцеву влітку 1775 року, у яких він наполегливо вимагав від губернаторів відомостей про податки, які збираються з населення губерній, і розрахунки витрат на штати і військові поселення [6.-С.4-7,12-14].

Однак одразу після ліквідації Запорозької Січі місцева адміністрація не наважувалася вносити зміни до структури податків, остерігаючись посилення опозиційних настроїв запорожців. Водночас гостро постало питання колонізації південноукраїнських земель, а радикальні заходи щодо реформування податкової структури могли зашкодити колонізаційним процесам. Тож Г. Потьомкін опинився в умови, за яких необхідно було досить обережно проводити реформування податкової структури.

Через указані чинники в 1775 році істотних змін у структурі податків на півдні України не відбулось. Земські комісари, що призначалися до повітів, створених на землях колишніх Запорозьких Вольностей, мали збирати лише податки, які існували за часів Запорозької Січі. В інструкції земському комісарові Кальміуського повіту П. Горлинському вказувалося, що він має збирати “від будки льодової і від льоху в рік по п’ять карбованців, від будки з льодовнею – в рік по два карбованці п’ятдесят копійок” [7.-С.189].

Створення влітку 1776 року повітових і провінційних канцелярій на території колишніх Запорозьких Вольностей і посилення у зв’язку з цим державного контролю на місцях дозволило місцевій адміністрації зробити важливий крок у зміні податкової структури південноукраїнського регіону. Відтепер для селянства, що мешкало на території колишніх Вольностей, місцевою адміністрацією вводився новий податок – по карбованцю з кожної хати. В інструкції Слов’янській провінційній канцелярії вказувалося, що таким чином посполиті позбавлялися тих численних зборів, які вони сплачували за часів Запорозької Січі. Однак із введенням цього податку уряд реалізував перш за все свої інтереси – замість численних не зовсім зрозумілих зборів вводився єдиний податок на зразок того, який збирався у північних районах України і був відомий місцевій адміністрації.

Реформування 9 гусарських і 6 пікінерних полків визначило видання за ініціативою Г. Потьомкіна указу 24 грудня 1776 року, за яким військові та державні поселяни, які комплектували новостворені полки гусар і пікінерів, мали сплачувати загальний поземельний податок. За умови, що ці полки мали комплектуватися значною мірою запорозьким населенням, даним указом було розповсюджено загальноімперські податки і щодо запорожців. У 1777 році за ініціативою Г. Потьомкіна для військових і державних поселян, що комплектували такі полки, було введено подушне – 1 карбованець з чоловіка [4.-С.131].

Для запорожців, що мешкали по зимівниках, генерал-губернатором було введено окремий податок – по три карбованці із зимівника. Слід зазначити, що у 80-х роках з переведенням зимівчан, що мешкали на державних землях до слобод, цей податок існував лише для запорожців, що мешкали на поміщицьких землях.

Отже, протягом 70-х років місцевою адміністрацією було впроваджено нові податки серед селянства та воєнізованих категорій населення. Водночас у зв’язку з прагненням уряду не загострювати ставлення місцевого населення щодо податкової політики, нововведення не мали радикального характеру. Так для селянства, що мешкало на державних землях, було введено поземельне – основний вид податку в Новоросійській губернії за “Планом” 1764 року – і збір з хат – податок, традиційний для переселенців з Лівобережної України. У зв’язку з прагненням російської адміністрації вирішити питання щодо податків у цей період шляхом компромісів, подальшою колонізацією південноукраїнського регіону і “привнесенням” переселенцями своїх податків, податкова структура на середину 80-х років ще відзначалася певною специфікою.

Згідно з даними за 1784 рік, селяни, що мешкали на державних землях, сплачували три види податку. Частина державних селян сплачувала поземельне – з десятини по 5 копійок, частина – один карбованець із хати. Інша частина державних селян, що переселилися з Росії, сплачували оброк (три карбованці) і подушне. Такі ж податки сплачували економічні та палацові селяни.

Селяни, що мешкали на поміщицьких землях, також мали сплачувати різні податки. Частина селян сплачувала поземельне – 2 копійки з десятини, частина – карбованець із хати, частина – подушне – 70 копійок [2.-Арк.326].

Міщани та цехові за окладними книгами Катеринославського намісництва сплачували податок у 40 алтинів. Окрім того, частина міщан і цехових продовжувала сплачувати податок з двору, який з 1784 року було збільшено до двох карбованців. Частина міщан продовжувала сплачувати визначений відсоток з капіталу [2.-Арк.326]. Купці мали сплачувати один відсоток з капіталу.

Військові обивателі, як і раніше, сплачували 40 алтинів, однодворці – подушне. Військові поселення сплачували поземельне – 5 копійок з десятини. З козаків, їхніх помічників і підсусідків знімався окремий оклад – карбованець із хати – і накладні – на карбованець одна копійка.

На кінець 80-х років з впровадженням “Установлення щодо сільського порядку” 1787 року посилюється адміністративна влада уряду на місцях. Водночас на початок 80-х років було досягнуто значних успіхів у здійсненні політики колонізації регіону. Укріплення урядового адміністративного апарату на місцях, успіхи колонізації земель Південної України, ліквідація зимівників сприяли подальшій уніфікації податкової структури південноукраїнського регіону.

Неврожай, що призвів до голоду в 1794 році на півдні, став приводом для введення урядом хлібного податку, який додавався до подушного, з населення Катеринославського і Вознесенського намісництв. Генерал-губернатором Катеринославського намісництва та Таврійської області П. Зубовим було подано доповідь Катерині II від 19 грудня 1794 року, у якій він, “турбуючись” про неврожаї в південноукраїнському регіоні, пропонував ввести серед місцевого населення хлібний збір – по 5 четвериків з двору. За ініціативою П. Зубова створювалися хлібні магазини в Катеринославському та Вознесенському намісництвах. З цих магазинів надавався хліб військовим частинам і в разі неврожаїв – селянству [8.-С.744].

Характерно, що для здійснення цього збору генерал-губернатором був випрацьований досить жорсткий адміністративний механізм. Під час прийняття та роздачі хліба в магазинах у містах для здійснення контролю мав бути присутнім городничий, у казенних селищах – казенних справ стряпчий, а в поміщицьких – дворянський повітовий проводир [9.-С.105]. За указом 1796 року було здійснено заміну хлібного збору грошима.

Політика уніфікації податкової структури здійснювалася також щодо Таврійської області. Як і на території Катеринославського намісництва, одразу після включення Кримського ханства до Російської імперії здійснення російською адміністрацією адміністрування податкової структури відзначалось певною обережністю. Навіть більше: з метою популяризації нової влади серед мулл Г. Потьомкіним було відновлено в 1784 році “сороковину” [10.-С.98]. Однак уже за даними 90-х років ситуація щодо оподаткування в Таврійській області істотно змінилася. За згаданим вище проектом П. Зубова, на території Таврійської області також впроваджувався хлібний збір.

Здійснення місцевою адміністрацією адміністративного регулювання податкової структури південноукраїнського регіону значною мірою обумовило нівелювання на початок XIX століття особливостей оподаткування щодо найбільш залежної від держави категорії населення – селянства. За даними 1801 року, державні й економічні селяни сплачували подушне й оброк. Щоправда, певний виняток у структурі оподаткування державного селянства становили татари та ногайці, що сплачували лише подушне в розмірі 56 копійок. Згідно з даними 1801 року поміщицькі піддані та поміщицькі кріпосні державі сплачували один податок – подушне.

Відповідно до фінансової документації на кінець першого десятиріччя також було нівельовано особливості в оподаткуванні міського населення півдня України.

Значні особливості оподаткування на початок XIX століття залишилися для воєнізованих категорій населення та колоністів.

Щодо військових поселення, то вони, окрім поземельного збору по 5 копійок з десятини, сплачували подушний податок – 56 копійок. Окрім того, з них знімався оброк, але теж невеликий – 1 карбованець з накладними (замість 4 карбованців, які знімалися з державних селян).

Козаки були звільнені від подушного податку і сплачували тільки оброк у розмірі 2 копійок з карбованця. Приблизно в такому ж становищі були військові обивателі, які сплачували оброк у розмірі 2 карбованців 76 копійок. Водночас частина військових обивателів значилася у однодворчеському окладі та сплачувала, окрім подушного (по 1 карбованцю 26 копійок), також по 5 і 4 карбованці оброку з накладними [11.-С.72].

Нівелювання строкатості податків воєнізованих категорій населення урядом значною мірою було вирішено з утворенням за указом 1817 року на півдні України військових поселень. У 1817 році до їхнього складу було включене Бузьке козацьке військо, у 1818 – Уланська дивізія, потім – Кірасирська дивізія [12.-С.125]. У Херсонській та Катеринославській губернії було сформовано 16 кавалерійських полків. До їхнього складу ввійшли також старообрядські села і значна частина

казенних селищ. Із включенням воєнізованих категорій населення до військових поселень їхні особливості оподаткування ліквідувалися. У військових поселеннях поселяни-господарі несли численні повинності. Вони мали харчувати двох постояльців з ескадронів та їхніх коней. Кожна округа військових поселень мала викосити повну річну порцію сіна на полк та обробити громадські поля для наповнення хлібних запасних магазинів [12.-С.125].

Внаслідок зацікавленості уряду в переселенні колоністів з країн Західної та Південно-Східної Європи і закріплення їх на території Південної України, протягом першої половини XIX століття адміністративне регулювання їхньої податкової структури мало компромісний характер. Показником невизначеності російського уряду в здійсненні адміністративного регулювання оподаткування колоністів була відсутність систематизації законодавчих актів – існували лише окремі маніфести й укази.

Джерела та література

1. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття.) – Запоріжжя, 1999.
2. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 16. – Оп.1. – Спр. 693. – Ч. 1.
3. Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма во второй половине XVII и XVIII вв. // Абсолютизм в России. – М., 1964.
4. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. I.
5. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Академика Н.Ф. Дубровина: Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1893. – Ч. 1. – Вып. VI.
6. Богумил А.К. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Екатеринослав, 1905. – Вып. 2.
7. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999.
8. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII.
9. Самко І.В. Організація роботи хлібних магазинів в Катеринославському, Вознесенському намісництвах та Таврійській області (1794–1796 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VII.
10. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959.
11. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970.
12. Марченко О.М. Культурно-побутові особливості військових поселень Херсонської губернії (Південне Побужжя) // Записки історичного факультету. – Одеса, 2002. – Вип. 12.

Summary

The fiscal management in the Southern Ukraine during the last quarter of the 18th – the first quarter of the 19th cen. is the subject matter of analysis in the article. The author states that the fiscal policy of the Russian government based on the compromise between the requirements of the local social groups and the interests of the state. It is proved that the fiscal management in Southern Ukraine during the target period was not stable and uniform.

В.М. Константінова

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ЩОДО ТОРГОВЕЛЬНОГО РОЗВИТКУ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ МІСТ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Актуальність дослідження джерел з історії соціально-економічного розвитку міст південного регіону визначається необхідністю проведення ефективної соціально-економічної політики в сучасній Україні, яка повинна враховувати досягнення та прорахунки, що мали місце в минулому.

При всій репрезентативності списку історичної літератури з досліджуваної проблематики питання, що мають відношення до соціально-економічної історії південноукраїнських міст, розглядались в історіографії переважно в контексті вивчення соціально-економічної історії